

УДК 37.018.32:731.382-053.6

Толкачова А.С.

ГРА ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ПІДЛІТКІВ У ПРОЦЕСІ ПОЗАУРОЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ШКІЛ-ІНТЕРНАТІВ

У статті порушено проблему формування відповідальності в підлітків у процесі позаурочної діяльності шкіл-інтернатів за допомогою гри, проаналізовано в психолого-педагогічній літературі різні підходи до визначення поняття відповідальність, охарактеризовано сенситивність підліткового віку щодо формування відповідальності в підлітків шкіл-інтернатів. Проаналізовано основні види та форми позаурочної діяльності.

Ключові слова: школа-інтернат, підлітки, діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, вихованці, гра, позаурочна діяльність.

Постановка проблеми. Підлітковий вік – це один із найважливіших етапів життя людини. Він є і часом досягнень, і часом певних утрат. Досягнення особистості в підлітковому віці пов'язані зі стрімким збільшенням обсягу знань, умінь, становленням моральності, відкриттям «Я». Утрати цього періоду корелюють зі зникненням дитячого світовідчуття, безтурботного і безвідповідального способу життя, що пов'язане з відсутністю можливості не сумніватись у собі, своїх здібностях, із мукою пошуків правди в собі й інших людях [1].

Аналіз досліджень і публікацій. Проблема відповідальності знайшла відображення у працях багатьох філософів, педагогів і психологів, а саме: К. Альбуханової-Славської, Б. Ананьева, Аристотеля, Н. Басюка, І. Беха, Л. Божовича, Л. Дементій, Ж. Завадської, Я. А. Коменського, С. Лайзане, Н. Лусканової, А. Макаренка, К. Муздибаєва, В. М'ясищева, Г. Сковороди, В. Сухомлинського, О. Спіркіна, К. Ушинського та ін.

Мета статті: розкрити особливості формування відповідальності в підлітків через гру у позаурочній діяльності шкіл-інтернатів.

Розглянемо, як тлумачить довідкова психолого-педагогічна література поняття відповідальності. За «Енциклопедією освіти» відповідальність особистості – це усвідомлена необхідність співвіднесення власної поведінки із суспільними нормами та установками [2]. Відповідальність особистості є характеристикою будь-яких відносин, в яких перебувають люди, і стосується різних аспектів їхньої діяльності, визначаючи її спрямованість. Вона виявляється у свідомості, характері, почуттях, різних формах просоціальної поведінки і свободі вибору, тісно пов'язана зі знанням об'єктивних законів розвитку суспільства, рівнем освіти і культури та ґрунтується на ставленні, як-от: до об'єкта діяльності (позитивне, зацікавлене) – особливо в роботі з людьми; до самої діяльності (як людина її виконує – зацікавлено, формально – неформально, байдуже тощо);

до результату діяльності (заради чого виконується діяльність; позитивний результат сприяє посиленню впевненості у своїх можливостях, негативний – розчаруванню) [3].

У «Психологічній енциклопедії» [4] відповідальність тлумачиться як внутрішня саморегуляція і самодетермінація зрілої особистості, опосередкована ціннісними орієнтаціями, яка виявляється в усвідомленні людиною причин здійснюваних учинків та їх наслідків і в контролі своєї здатності бути причиною змін у навколишньому світі та власному житті. Найбільшою кількістю досліджень, присвячених вивченню відповідальності вирізняється зарубіжна психологія, де ця дефініція розглядається не як цілісне явище, а лише окремі форми її прояву. Зокрема, значну увагу приділено дослідженню соціальної відповідальності як схильності людини поводитися відповідно до інтересів інших людей і соціальних груп, дотримуватися прийнятих норм і виконувати вибрані рольові обов'язки. Деякі психологи (А. Петровський та ін.) найчастіше розглядають відповідальність як рису особистості, яка формується у спільній діяльності з іншими людьми шляхом засвоєння соціальних цінностей, норм і правил поведінки особистості перед суспільством, визначають через свідоме дотримання нею моральних принципів і прийнятих правових норм [4, с. 60–61].

Нам імпонує думка А. Макаренка, який виділяє й обґрунтовує умови ефективного виховання особистості в колективі. На його думку, в педагогічній діяльності повноцінне формування особистості неможливе без відповідальності за свої вчинки, без вимогливих і принципових відносин у колективі. Тільки таке цілеспрямоване виховання може сприяти виробленню звички до моральної поведінки, позитивних рис характеру і волі. А. Макаренко вважав відповідальність соціальною якістю особистості. «Почуття відповідальності – це здатність до орієнтування, – писав педагог, – функція відповідальності у тому щоб сприяти регулюванню взаємин і стосунків поміж людьми і суспільством» [5, с. 452].

Не викликає сумніву правомірність твердження учених-дослідників А. Макаренка, В. Сухомлинського, які розглядають відповідальність як соціальну якість особистості. Так, А. Макаренко визначає її як таку, що формується шляхом включення особистості до системи відповідальних залежностей. В. Сухомлинський убачає у відповідальності здатність особистості формулювати обов'язки, виконувати їх, здійснювати самооцінку і контроль шляхом включення в суспільно-корисну, пізнавальну і трудову діяльність, через які набувається морально-трудова досвід, утверджуються переконання, соціалізуються вчинки, розвивається сприйнятливості слова і прикладу.

Ж. Завадська у своєму дослідженні визначає відповідальність як самостійну, творчу діяльність на основі усвідомлення своїх потреб, можливостей і здібностей. Як одна з найбільш безпосередніх проявів суспільної сутності людини, вона виявляється у її здібності дотримуватись у своїй поведінці прийнятих у суспільстві моральних і правових норм, виконувати рольові обов'язки і відповідати за свої дії [6].

Особливого значення проблема формування відповідального ставлення набуває у процесі становлення підлітків загальноосвітніх шкіл-інтернатів. Школа-інтернат (лат. *interium* – внутрішній) – навчально-виховний заклад (закритий, напівзакритий), у якому створені сприятливі умови для повноцінного проживання, різнобічного розвитку, навчання і виховання, лікування й оздоровлення, реабілітації, професійної орієнтації та підготовки дітей для самостійного життя.

В інтернатні заклади приймаються такі категорії учнів як-от: діти-сироти; діти, відібрані у батьків за рішенням суду; діти, батьки яких позбавлені батьківських прав або засуджені, перебувають під арештом у період слідства, визнані недієздатними, перебувають на тривалому лікуванні, а також батьків, місце перебування яких невідомо, або тих, які з інших причин не беруть участі в утриманні та вихованні своїх дітей; підкинуті та безпритульні діти, які взагалі не мають уявлення про відповідальність. Головними завданнями сучасних загальноосвітніх шкіл-інтернатів є наступні: створення умов, сприятливих для проживання дітей, їх навчання і виховання; забезпечення всебічного

розвитку, фізичного, соціального та психічного здоров'я вихованців; забезпечення утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування; засвоєння освітніх програм, суспільства і держави; реалізація прав дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, на належні умови проживання, різнобічний розвиток, виховання, здобуття певного рівня освіти, професійну орієнтацію та підготовку їх до самостійного життя і праці, формування відповідального ставлення.

Підлітковий вік є сенситивним щодо формування відповідального ставлення, оскільки типовими особливостями особистості сучасного школяра вказаного вище віку є такі: підвищена сенситивність до оцінних взаємин з оточуючими; вибірковість в оцінці якостей іншої людини (фетишизація таких якостей, які найбільше імпонують підлітку); мотивація досягнення (потреба в успіху чи уникненні невдач і гостре їх переживання); прояв відносно стійких цілей і здатності доволіно приймати рішення; вимогливість (взаємну вимогливість) до однолітків (друзів) і дорослих (батьків, учителів) у дотриманні слова, обіцянок, у відданості та довірі; потреба в інтимно-особистісному спілкуванні зі значущими ровесниками; виникнення особливого особистісного новоутворення – рольового самовизначення підлітка, котре можна схарактеризувати як усвідомлення себе представником суспільства, підліткової субкультури, референтної групи та конкретизація себе в них через прийняття рольових позицій; прагнення до нової соціальної позиції – позиції бути і вважатися дорослим [7–10].

Аналіз педагогічної літератури дозволив нам дійти висновку, що позаурочна робота – це різноманітна виховна й освітня діяльність, спрямована на задоволення інтересів, запитів дітей, яку організовує з учнями в позаурочний час педагогічний колектив школи-інтернату.

На нашу думку, здійснюючи позаурочну роботу, слід враховувати, що ця виховна діяльність обмежена часом й об'єктом виховання (клас, група, учень). Вона зумовлена формами організації, методами, прийомами та засобами виховання.

Найпоширенішими формами позаурочної діяльності в ЗНЗ інтернатного типу, за результатами нашого дослідження, є наступні: виховні заходи (бесіди, лекції, свята, екскурсії, культпоходи, прогулянки, що навчають заняття та ін.); трудові десанти, рейди, ярмарки, фестивалі, самодіяльні концерти й спектаклі, вечори, а також інші форми колективних творчих справ; ігри (ділові, сюжетно-рольові, пізнавальні, спортивні, ігри на місцевості).

Поняття «гра» є досить багатограним. Коріння цього виду діяльності беруть початок із найдавніших часів розвитку людства. Із точки зору педагогів і психологів, гра є основною формою активної діяльності дитини, покликаною задовольняти її біологічні потреби, як-от: реалізувати вихід надлишкової енергії та бажання стати лідером; проявити себе як особистість; перевірити власні можливості в колективній діяльності; певним чином виявити себе серед однолітків; задовольнити потребу у відпочинку; сформувати в собі відповідальність.

Ще давньогрецькі філософи (Арістотель, Сократ) обґрунтували значення активного і самостійного оволодіння дитиною знаннями, яке відбувається у процесі гри. Платон першим розглянув дитячі ігри як засіб підвищення ефективності навчання, пізнавальної активності учнів, формування в них відповідальності, соціальних якостей і бажання систематично працювати.

Наведемо деякі приклади ігор, поданих М. О. Докторович [3], які спрямовані на формування відповідального ставлення підлітків шкіл-інтернатів.

Формування відповідальної (безпечної) поведінки в підлітків та старшокласників.

Мета: надати знання про методи контрацепції, засвоїти навички відповідальної (безпечної) поведінки в підлітків і старшокласників.

Поняття для засвоєння підлітками 15–18 років: відповідальна (безпечна) поведінка та її складові, контрацепція, навички впевненості.

Обладнання: ручки, олівці, блокноти, аркуші паперу розміром 80x120 см, демонстраційні слайди, картки з правилами користування, картки з варіантами поведінки,

аркуші з прикладами відповідей, картка з прикладом листа.

Зміст заняття з підлітками та юнаками 15–18 років

Гра-розминка «Подарунок»

Мета: створити доброзичливу атмосферу в групі.

Хід гри: учасники стають у коло, їм пропонують зробити подарунок для свого сусіда праворуч, а саме – подарувати добрий настрій за допомогою міміки та жестів.

До уваги вчителя! Учитель, розповівши про суть цієї гри, має починати її першим. Це необхідно для того, щоб учасники на прикладі зрозуміли, що саме вони мають робити.

Рольова гра «Варіанти поведінки»

Мета: закріпити знання можливих варіантів поведінки через програвання ситуації та допомогти зробити усвідомлений вибір власної поведінки.

Хід гри: учитель пропонує групі програти всі варіанти поведінки.

Ситуація 1. Хлопець пропонує знайомій дівчині спробувати зробити ін'єкцію наркотику. Він наполегливо (агресивно) доводить, що їй буде приємно і жодних негативних наслідків від цього не буде.

Додаткове запитання: Які наслідки можуть бути в цьому випадку?

Ситуація 2. Дівчина наполегливо (агресивно) пропонує знайомому піти до її друзів і зробити татуювання на плечі.

Додаткове запитання: Чим ризикує хлопець?

Ситуація 3. Хлопець настирно пропонує іншому хлопцеві скріпити дружбу і «побрататися» (тобто зробити надріз на зап'ясті і прикласти порізи один до одного).

Ситуація 4. Дівчина настирно пропонує своїй подрузі, яка зламала ніготь, скористатися її ножицями.

Ситуація 5. Юнак, обіймаючи й цілує дівчину, пропонує їй роздягнутися і роздягається сам.

Запитання для обговорення:

- Що ви відчували, коли грали роль?
- Які питання було важко обговорювати?
- Який варіант поведінки виявився для вас найбільш прийнятним у цій ситуації?
- Чи будете Ви використовувати такий варіант поведінки й надалі?

До уваги вчителя! У парах бажано зберігати гендерний баланс (тобто юнак і дівчина). Якщо учасники почуваються «скутими», слід дати їм можливість розділитися на пари за власним бажанням. У жодному разі не слід тиснути на них! Для того, щоб підлітки адекватніше сприймали це завдання, вчителю варто ще раз нагадати, що це – рольова гра, і підбити підсумок наприкінці гри інформаційним повідомленням.

Інформаційне повідомлення «Етапи набуття навичок упевненості»

Упевнена поведінка є найефективнішою, оскільки здатна викликати замість агресії і нерозуміння щирі повагу та захоплення. Людина, яка впевнено відмовляється від небажаної пропозиції, спроможна бути незалежною, сильною і навіть загадковою особистістю – особистістю, яка відрізняється від інших, причому в позитивному плані. До того ж, завжди може стати у пригоді почуття гумору: іноді кілька дотепних слів розряджають напружену атмосферу

А що ж робити тим, хто хоче, але не може сказати «НІ»? Тим, хто не почувається настільки сильним, аби протистояти тиску з боку оточуючих? Передусім необхідно почати працювати над підвищенням власної самооцінки. А для цього потрібно засвоїти певні навички. Із першої спроби повністю змінити свій стиль поведінки, можливо, не вийде. Але згодом упевненість стане природним засобом вашої самореалізації.

Існує кілька етапів набуття навичок упевненості. Якщо ви опинились у ситуації, коли необхідно відмовити, спробуйте:

1. *Усвідомити суть проблеми.* Що вам не подобається в ситуації, яка склалася, і чого ви насправді хочете?
2. *Пояснити своє ставлення до ситуації.* Висловіть свої думки і почуття щодо

проблеми та поведінки співрозмовнику. Опишіть, що вас хвилює (наприклад «Я не люблю, коли ...», «Мені не подобається...»)

3. *Сформулювати свою відповідь.* Чітко сформулюйте, якою ви хочете бачити ситуацію (наприклад «Я б хотів, щоб ти ...», «Не міг би ти ...»)

4. *З'ясувати, як ставиться співрозмовник до вашого висловлення.* Попросіть описати, що він (вона) відчуває або думає із цього приводу (наприклад «Що ти про це думаєш?», «Яка твоя реакція?»)

5. *Уважно вислухати співрозмовника.* Нехай він висловить свої думки й почуття.

6. *Подякувати.* Незважаючи на реакцію співрозмовника, розмову необхідно закінчити словами подяки (наприклад «Спасибі...», «Чудово, я дуже вдячний...», «Я щасливий, що ти не заперечуєш...»)

Зрозуміло, кожна людина в реальних життєвих ситуаціях знаходить відповіді і приймає рішення самостійно. Отже, відповідальність за власні вчинки лежить передусім на ній самій.

Гра «Ситуаційна задача»

Мета: надати практичних навичок у відмовлянні під час примушування до статевих відносин.

Хід вправи: тренер розподіляє учасників на три підгрупи I – юнаки, II – дівчата, III – мішана. Далі він роздає кожній підгрупі завдання з листом юнака до редакції. На цей лист кожній підгрупі необхідно дати відповідь.

Лист до редакції

Я зустрічаюсь із дівчиною вже кілька місяців, і ми добре ставимось одне до одного. Нам приємно бути разом, і нам дуже весело разом, тому що в нас багато спільних інтересів. Ви можете запитати: в чому ж проблема? Річ утім, що мої друзі вважають, що ми займаємося сексом, але насправді і я, і моя дівчина кажемо в один голос, що ми цим не займаємось.

Узагалі, це нас не хвилює, за винятком моментів, коли я знаходжусь із моїми друзями, адже вони продовжують щось вигадувати з цього приводу. Що ви мені можете пропонувати щодо моєї подальшої поведінки?

Запитання для обговорення

– Як, на ваш погляд, ці юнак і дівчина дійшли чіткого розуміння, що їм не потрібні статеві відносини?

– Що може хлопець відповідати своїм друзям?

– Як можуть ці юнак і дівчина виказати потяг і почуття одне до одного без статевих відносин?

– Що ви думаєте про друзів цього юнака?

Гра-розминка «Гуфі»

Мета: активізувати увагу учасників.

Хід гри: перед грою тренер обирає одного учасника на роль «Гуфі» (казкова особа), але так, щоб інші учасники цього не знали. Учасники стають у коло, і тренер повідомляє, що серед присутніх є мовчазна істота «Гуфі». Знайти її можна лише так: слід доторкнутися і запитати: «Чи ти – Гуфі?» Якщо відповіді не буде, отже, це дійсно «Гуфі», і ви, доторкнувшись до неї, також стаєте такою самою істотою. Учасники, заплющивши очі і випроставши вперед руки, починають повільно ходити кімнатою, торкаючись один одного і питаючи: «Ти Гуфі?» – і так доти, доки не утвориться ланцюжок.

До уваги вчителя! Учитель стежить за процесом гри. Якщо хтось відходить від загальної групи, він підводить його до учасників і заохочує рухатись.

Висновки. Отже, педагогічний потенціал шкіл-інтернатів щодо формування відповідальності є далеко не вичерпаним, позаурочна діяльність закладів інтернатного типу, особливо гра створює великі можливості для самовиявлення та самопізнання особистості, розвитку здібностей кожного учня, засвоєння норм, зразків поведінки,

збагачення індивідуального, творчого й культурного потенціалу дітей, формування відповідального ставлення.

Перспективи подальших пошуків у напрямі дослідження. Пропонована стаття не вичерпує всіх аспектів обраної проблеми. У подальшому планується дослідити проблеми формування відповідального ставлення підлітків шкіл-інтернатів через інші форми позаурочної діяльності.

Список використаних джерел

1. Булах І. С. Психологічні основи особистісного зростання підлітків : дис. ... канд. пед. наук :19.00.07 / І. С. Булах. – К, 2004. – 275 с.
2. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; гол. ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 106–107.
3. Докторович М. О. Система виховної роботи в дитячих будинках та інтернатних установах : навч. посіб. / М. О. Докторович – К. : Левінт, 2012. – 174 с.
4. Психологічна енциклопедія / [авт.-упор. О. М. Степанов]. – К. : Академвидав, 2006. – С. 60–61.
5. Макаренко А. С. Методика виховної роботи / А. С. Макаренко. – К. : Рад. школа, 1990. – 366 с.
6. Завадская Ж. Е. Воспитание ответственности у старшеклассников / Ж. Е. Завадская Л. В. Шевченко. – Минск : Нар. асвета, 1981. – 152 с.
7. Адаптація дітей у 1, 5, 10 класах / упоряд. Т. Червонна. – К. : Шк. світ, 2008. – С. 26–29.
8. Басюк Н. А. Виховання почуття відповідальності в молодших школярів. Сходинки до відповідальності : навч.-метод. посіб. / Н. А. Басюк ; за ред. проф. Левківського М. В. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 192 с.
9. Браїлко Т. Б. Особливості мислення молодших школярів / Т. Б. Браїлко. – Х. : Ранок, 2010. – 176 с.
10. Ярошук Л. Г. Формування відповідального ставлення до навчання у молодших школярів як важлива педагогічна проблема / Л. Г. Ярошук // *Materiály IX mezinárodní vědecko-praktická konference "Věda a vznik – 2012/2013"*. – Díl. 21. – Pedagogika : Praha. – Publishing House "Education and Science" s. r. o. – S. 81–86.

References

1. Bulakh, I. S. (2004). *Psychological foundations of personal growth teens* (Doctor of Sciences dissertation). Kyiv: M.P. Dragomanov National Pedagogical University named (in Ukr.)
2. Kremen, V. G. (Ed.) (2008) *Encyclopaedia of education*. Kyiv: Yurinkom Inter (in Ukr.)
3. Doktorovich, M. O. (2012). *The system of educational work in children's homes and boarding institutions*. Kyiv: Levint (in Ukr.)
4. Stepanov, O. M. (Ed.). (2006). *Psychological encyclopaedia*. Kyiv: Akademvydav (in Ukr.)
5. Makarenko, A. S. (1990). *Methods of educational work*. Kyiv: Rad. shkola (in Ukr.)
6. Zavadskaia, Zh. E., Shevchenko, L. V. (1981). *Parenting responsibility at senior*. Minsk: Nar. asveta (in Russ.)
7. Chervonna, T. (Ed.). (2008). *Adaptation of children 1, 5, 10 classrooms*. Kyiv: Shk. svit (in Ukr.)
8. Basiuk, N. A. (2006). *Fostering a sense of responsibility to the younger students. Steps to justice*. In M. V. Levkivskii (Ed.). Kyiv: Tsentr navchalnoi literatury (in Ukr.)
9. Brailko, T. B. (2010). *Features thinking of younger schoolboys*. Harkiv: Ranok (in Ukr.)
10. Yaroshuk, L. G. Formation of a responsible attitude to learning in primary school children as an important pedagogical problem. *Materiály IX mezinárodní vědecko-praktická konference "Věda a vznik – 2012/2013", 21, 81–86* (In Ukr.)

Надійшла до редакції 21.10.2015.
Прийнята до публікації 28.10.2015.

Abstract. Tolkachova Angelica. The Game as a Means of Formation of Responsibility in Teenagers in the Process of Extracurricular Activities at Boarding Schools.

Problem. It is generally known that the process of formation of responsibility depends on the peculiarities of pupils' perception. Perceiving the surrounding world, younger teenagers evaluate it. However, their evaluative judgments are not always adequate. Children sometimes incorrectly evaluate the behavior and actions of other people, identifying if they have behaved responsibly or irresponsibly. This indicates some influence of peculiarities of teenagers' perception on the process of responsibility formation in them.

Aim is to reveal the peculiarities of responsibility formation in teenagers through a game in extracurricular activities at boarding schools.

Methods of research. Theoretical: analysis and systematization of scientific literature on the problem of the research, specification of the essence of the concept "responsibility" regarding teenagers at boarding schools;

determining specific features of responsibility formation of teenagers at boarding schools; empirical: diagnostic (surveys, interviews, testing, questioning, solving of problem situations).

Main results of the research. Boarding schools have a certain potential for the formation of responsibility in teenagers. Firstly, with the help of extracurricular activities continued communication between children and teachers becomes possible, due to which the responsibility of young teenagers takes shape of certain moral relationships that are established between pupils and adults in the process of their involvement in various kinds of activities. Secondly, in the process of extracurricular activities an opportunity appears for purposeful work on formation of responsibility in the mentioned above contingent of children as well as for creation of a situation of mutual responsibility, the conduction of timely diagnosis and correction of responsibility in teenagers of boarding schools. Thirdly, the potential of extracurricular activities of boarding schools as for formation of the mentioned quality in children presupposes extensive involvement of teenagers in socially useful activities aimed at formation of responsibility. So, boarding schools have some opportunities for formation of responsibility in young teenagers.

Scientific topicality of the research. The essence of the concept “responsibility” of teenagers of boarding schools is specified; forms and methods of work on formation of responsibility of teenagers in extracurricular activities at boarding schools are further developed.

Conclusions and the author's concrete suggestions. At present stage the pedagogical potential of boarding schools on formation of responsibility is far from being exhausted, extracurricular activities of boarding establishments creates great opportunities for formation of responsible attitude of teenagers. In further research it is planned to consider problems of formation of responsible attitude of teenagers at boarding schools through other forms of extracurricular activities.

Keywords: *boarding school, teenagers, orphans, children devoid of parental care, pupils, game, an inopportune activities.*